

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Мироненко Т.

БЛЮДО ДЛЯ АНТИДОРА

З ПАРНИМ ЗОБРАЖЕННЯМ ПРЕПОДОБНИХ АНТОНІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО ТА ІЛАРІОНА КИЇВСЬКОГО В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В статті досліджується блюдо для антидора із рідкісним парним зображенням преподобних Антонія Печерського та Іларіона Київського, яке зберігається в Національному музеї історії України.

Ключові слова: церковне блюдо, святий Антоній, святий Іларіон, Києво-Печерська лавра, Хрестовоздвиженська церква.

В колекції художнього металу Національного музею історії України зберігається чимало пам'яток доби українського бароко. Серед них вирізняється блюдо для антидора¹ (Полный православный... 1913, с. 174; Христианство 1993, с. 88) з рідкісним іконографічним гравірованим парним зображенням печерських святих преподобних Антонія та Іларіона (інвентарний № Мт-2326).

Воно походить із зібрання Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (1924–1934). У 1923 р. його занесено до інвентарної книги історичного відділу під № 4868, із вказівкою джерела надходження — “передано від Комісії по вилученню церковних цінностей” (Інвентарна книга за 1914–1924 рр.). У 1934–1941 рр. блюдо перебувало на зберіганні в Київській конторі Держбанку згідно з актом передачі № 25 від 19–20 лютого 1934 р. під № 4868 (Акт передачі, с. 104), а у 1941–1946 рр. — у Державному сховищі СРСР (Гохран), звідки у 1946 р. його повернуто до Київського історичного музею (нині НМІУ). У серпні 1948 р. було записано до інвентарної книги речей з дорогоцінного металу з інвентарним № ДМ-4601 без зазначення джерела надходження (Інвентарна книга “Дорогоцінний метал”). Після апробації, яка не підтвердила наявності дорогоцінного металу, у 1988 р. його переведено до фондової групи “Метал” за інвентарним № Мт-2326.

Імовірно, це церковне блюдо походить з ризниці Хрестовоздвиженської церкви Києво-Печерської лаври. В Опису за 1803 р. церкви Воздвиження Хреста на Ближніх печерах є запис про це блюдо: “Блюдо антидорное сребрян-

¹ Антидор (грец. ἀντίδωρον, “замінний дар”) — в православних церквах так називають залишки хліба (проскур), з яких вирізали частини для освячення як Євхаристію (Святі Дари) під час Божественної Літургії. Його роздавали віруючим, які не пройшли обряд причастя.

ное чеканной работы вызолоченное с изображением посредине Преподобного Антония и Иллариона Митрополита Киевского с церковью. В нем весу два фунта двенадцать золотников" (Національний заповідник "Києво-Печерська лавра". Фонди). Воно було вилучено разом з іншими церковними предметами з дорогоцінного металу на початку 1920-х рр., відповідно до декрету ЦВК РРФСР від 23 лютого 1922 р. "Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим" та виданого в Україні місяцем пізніше — 8 березня аналогічного правового документу "Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим" (Лисенко 2001, с. 118; Станіцина 2006, с. 63).

Значна частина вилучених речей в 1922 р. була відправлена в Москву в Держсховище. З метою їхнього повернення була створена спеціальна Музейна комісія по відбору та поверненню в Україну мистецьких та історичних пам'яток музейного значення. До її складу увійшли Д. М. Щербаківський, А. Ф. Середа (завідувач художнім відділом Першого Державного музею) та О. Ф. Степанова (представник музейно-виставкової секції Головполітосвіти з Харкова). Завдяки їхнім зусиллям було врятовано від знищення та повернуто в Україну частину найвизначніших пам'яток золотарського сакрального мистецтва, вилучених Комісією по допомозі голодуючим (Станіцина 2006, с. 64, 67, 69). Всі ці речі були передані в Перший Державний музей Києва для дослідження фахівцями. З отриманих музеєм речей був створений окремий золотарський фонд (Павловський 1978, с. 38, 39; Станіцина 2008, с. 60). І вже знову у 1934 р. речі з дорогоцінних металів, в тому числі й культові, були передані у Київську контору Держбанку СРСР.

Антидорне блюдо із зображеннями святих преподобних Антонія та Іларіона (інвентарний № Мт-2326) виконано в техніці карбування з білого металу, з позолоченою зовнішньою поверхнею та гравірованою сюжетною композицією. Блюдо круглої форми діаметром 35,5 см. Борт високий, широкий, горизонтально відігнутий, прикрашений орнаментом високого карбування у вигляді п'яти зв'язок плодів, між якими п'ять голівок янголів, крила яких перевиті шнурами з китицями на кінцях. Край борту профільований валиком. Стінки плавно вигнуті, оздоблені 30-ма видовженими краплеподібними "ложками". Між ними зверху та знизу розташовані трикутники, що утворені крапками. Денце виступаюче, з накладною пластиною, окантоване лавровим вінком. На пластині вигравірована сюжетна композиція з зображенням трикупольної церкви, по боках якої розташовані на повний зріст постаті святих — засновників Києво-Печерського монастиря. Ліворуч постать преподобного Антонія Печерського, праворуч — святителя Іларіона, митрополита Київського. Постаті супроводжуються церковнослов'янськими написами. Над компози-

Рис. 1. Блюдо для антидора.
Кінець XVII — початок XVIII ст., Україна (НМІУ, інвентарний № Мт-2326)

цією зображення Богородиці Знамення у хмарах (Божа матір з Немовлям у лоні), біля якої ідеограми (рис. 1; 2). Клейма відсутні.

Блюдо опубліковане в фотоальбомах Національного музею історії України з помилкою в назві: замість "Блюдо церковне із зображенням Антонія та Іларіона" надруковано "з зображенням Антонія і Феодосія" (Національний музей історії України 2001, с. 83, 194, кат. № 131; Національний музей історії України 2009, с. 128).

Блюдо, що походить з Києво-Печерської лаври, дає рідкісне парне зображення двох її засновників — преподобних Антонія та Іларіона.

Рис. 2. Фрагмент антидорного блюда

Про печерських святих преподобних Антонія та Іларіона відомо небагато. Свідощтва про них знаходяться в літопису “Повість временних літ” Нестора Літописця (Повість минулих літ 1989, с. 109–111), Патерику Києво-Печерському (Патерик 1998, с. 29–31, 41; Патерик 2004, с. 15–23) та в праці “Четїї-мінеї” святителя Дмитрія Ростовського (Дмитрий Ростовский 1999, с. 265–284).

Антоній Печерський (983–1073) — святий, преподобний православної церкви, шанується як засновник чернецтва на Русі. Народився в містечку Любечі неподалік від Чернігова. В миру мав ім’я Антипа. Декілька років прожив на Афоні пустельником, де при постригу отримав ім’я Антоній на честь родоначальника християнського чернецтва святого Антонія Єгипетського, якого ще називають Великим (Патерик 2004, с. 19). Повернувшись з Афону до Києва, і шукаючи місце для усамітнення, він уподобав місцевість на Берестейських пагорбах, де була невелика печерка, вирита священиком Берестейської церкви Іларіоном. Розширив печерку, він оселився в ній і без спочинку “перебував в трудах невсипущих”, започаткувавши на Русі чернецтво печерного відлюдництва. Слава про його благочинне і незвичне суворе аскетичне життя притягувало до нього людей різного соціального рівня. Деякі залишалися біля нього і приймали постриг. Зібравши братію, Антоній з благословення святої гори Афон, на київських горах разом із своїм учнем і сподвижником

преподобним Феодосієм Печерським заснував монастир. Коли братії зросло до 12 ченців, Антоній, який звик жити відлюдником, перейшов на іншу гору, де викопав собі нову печеру, *"І в ній закінчив свої дні, живучі скромно, не виходячи нікуди з печери сорок літ. У ній лежать мощі його"* (Патерик 1998, с. 29, 30; Повість минулих літ 1989, с. 111). Відтоді печери, де він прожив останні десятиліття свого життя, називаються Антонієвими печерами, більш відомі як Ближні печери, а першонаочальні — Феодосієвими або Дальніми. У Ближніх печерах є печерна церква в ім'я преподобного Антонія Печерського (Святыни Киево-Печерской лавры 2014, с. 5, 7) .

Чернецтво за прикладом преподобного Антонія Печерського полягає в суворому аскетизмі самотника. Такий тип суворої чернечої святості не набув поширення в руській православній церкві. Прийнятним і характерним для неї став тип чернечого спільножителства, зачинателем якого став преподобний Феодосій Печерський (Кологривов 1961, с. 31, 32).

Преподобний Антоній Печерський канонізований 1133 р. (Святыни Киево-Печерской лавры 2014, с. 7). В церковному місяцеслові дні його пам'яті припадають на 20 травня та 23 липня, іноді 16 травня (разом з преподобним Феодосієм) (Патерик 2004, с. 126).

Іларіон Київський (р. н. невід. — бл. 1067) — святий, преподобний православної церкви, митрополит Київський, перший митрополит руського походження, високоосвічена людина свого часу, видатний проповідник, богослов, письменник, церковно-політичний діяч Давньоруської держави, сподвижник Ярослава Мудрого, на прохання якого Собором руських архієреїв 1051 р. був поставлений на Київську митрополію, пізніше затверджений Константинопольським патріархом. Відомі літературні твори Іларіона, з них найвизначніше *"Слово про закон і благодать"* (Гайдай 2000, с. 195, 196). Будучи священником церкви Святих Апостолів в селі Берестові під Києвом, він на навколишніх пагорбах вирубав невелику печеру, де усамітнювався для молитви, і таким чином став одним із першозачинателів печерного затворництва. *"Ходив Іларіон із Берестового на Дніпро на гору... а там був ліс великий. Викопав він печерку малу, ... і приходячи із Берестового, одспівував там години і молився тайкома. Потім князеві Ярославові спала на серце думка поставити Іларіона, русина родом, митрополитом у святій Софії"* (Повість минулих літ 1989, с. 109, 110). Після обрання Іларіона на Київську митрополію кафедру печерка опустіла і в ній невдовзі оселився Антоній, який щойно повернувся з Афону (Повість минулих літ 1989, с. 109, 110; Дмитрий Ростовский 1999, с. 268). Згодом біля цієї печери Антоній і Феодосій заснували Києво-Печерський монастир. Так, від цієї малої печерки вийшла велика духовна велич славетної Києво-Печерської

лаври. Як порівняння, з маленького джерельця витікає велика повноводна ріка.

У місяцесловах нема окремого дня пам'яті святителя митрополита Київського Іларіона. Але його поминають 11 жовтня в день Собору преподобних отців Києво-Печерських, в Ближніх печерах починаючих, та 3 листопада в день преподобного Іларіона Великого (Патерик 2004, с. 23).

Можна припустити, що Іларіон міг спілкуватися з Антонієм ще будучи берестейським священиком, і потім після обрання його митрополитом (невипадково ж Антоній обрав Іларіонову печеру). Вони мали спільну мету розповсюдження та утвердження християнства на теренах Київської держави, будівництво храмів, монастирів як осередків духовної культури. Можливо, не без участі Іларіона почалася розбудова Печерського монастиря саме навколо його печери. Також, Нестор Літописець, оповідаючи про заснування Києво-Печерської монастиря, вважав одним із його засновників Іларіона. Недавном він звертав увагу саме від якої печери розпочалася його розбудова.

Києво-Печерська Свято-Успенська лавра — велика найшанованіша святиня українського народу, духовний та культурно-просвітительний центр України та православної церкви. Києво-Печерська лавра зіграла важливу роль в розповсюдженні та становленні християнства на Русі. Тут створювалися літописи, житійна література. В XI ст. заснована іконописна майстерня, перша лікарня, в XVII ст. — друкарня.

Печерський монастир за літописом Нестора Літописця, де він вперше згадується, був заснований 1051 р. на київських горах. Як найбільший, найбагатший і авторитетніший монастир він з середини XII ст. почав називатися лаврою. Офіційно титул “лавра” закріплюється грамотою Московського патріарха 1688 р. (Мірошник 1998, с. 133; Очерки истории 1992, с. 64).

Свою назву Печерська Лавра отримала від печер, які викопали перші ценці для свого усамітнення та молитов. Із збільшенням чисельності братії печери стали затісними для них, і тоді вони почали розселятися на наземній поверхні Берестейських пагорбів. Спочатку на Дальніх печерах біля першоначального монастиря, а потім на Ближніх печерах. З благословення Антонія печерна братія обрала собі ігуменом Феодосія, який почав розбудовувати монастир: поставив багато келій, що дозволило братії 1062 р. переселитися з печер на гору (Патерик 1998, с. 43), увів до нього спільножительний устав, запозичений у Афонської обителі (Патерик 1998, с. 30, 31, 42, 43). Таким чином, преподобний Феодосій став першозасновником спільножительного чернецтва. Від Лаври устав перейняли інші монастирі. Тому Лавра шанується як старша з усіх монастирів (Патерик 2004, с. 58).

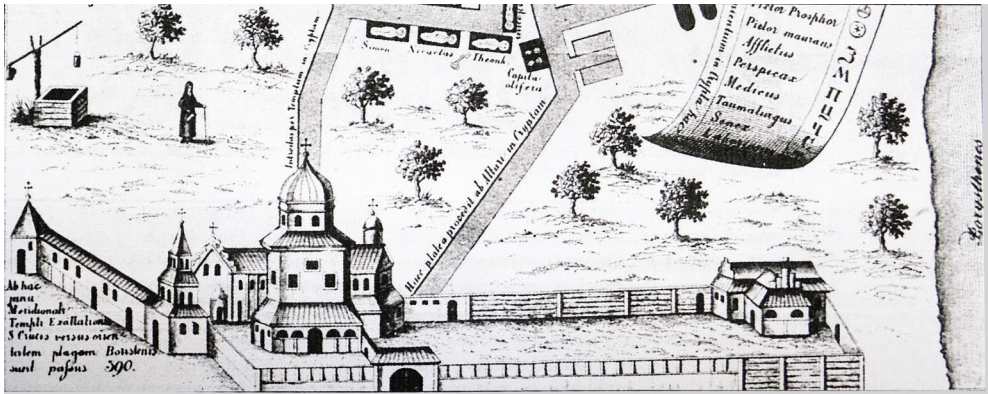
Рис. 3. Гравюра із зображенням Верхньої лаври. 1638 р.

Рис. 4. Малюнок Верхньої лаври та Ближніх печер Абрагама Ван Вестерфельда. 1651 р.

Рис. 5. Хрестовоздвиженська церква. Гравюра Іллі. 1661 р.

На великій території Лаври поставлено багато храмів, збудованих у різні часи. У XVII–XVIII ст. в Лаврі відбувалося активне будівництво нових і перебудова старих храмів в характерному стилі українського бароко. До архітектурних пам'яток цієї доби належить Хрестовоздвиженська церква на Ближніх печерах.

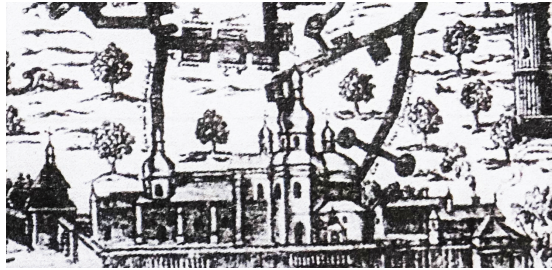
До середини XVII ст. вхід до печер пролягав через дерев'яні сіни. Вони зображені на гравюрі Верхньої лаври в книзі А. Кальнофойського "Тератургима" 1638 р. (рис. 3). У другій чверті XVII ст. (між 1638 та 1651 р.) замість сіней над входом збудували дерев'яну двоповерхову церкву Воздвиження Честного Хреста. Споруду цієї церкви видно на малюнку із зображенням Верхньої лаври і Ближніх печер Абрагама Ван Вестерфельда 1651 р. (рис. 4), на гравюрі з мапою Ближніх печер Іллі 1661 р. (рис. 5) (Юрчишин-Сміт 2021, с. 53, 253, № 302) та на плані Ближніх печер 1661 р. із книги з описом київських печер Й. Гербінія 1675 р. (рис. 6) (Herbinius 1675, р. 53). У 1670 р. її перебудували на частково кам'яну (Сіткарьова 2005, с. 131). Спорудження церкви цегляної кладки схематично показав полковник І. Ушаков на плані території

6

7

8

Рис. 6. Хрестовоздвиженська церква на плані Ближніх печер. 1661 р.

Рис. 7. Хрестовоздвиженська церква на "Чертеже Києву граду" І. Ушакова. 1695 р.

Рис. 8. Хрестовоздвиженська церква. Гравюра Л. Тарасевича. 1702 р.

Ближніх печер у "Чертежу Києву граду ..." 1695 р. (рис. 7). В 1700 р. коштом полтавського сотника Павла Герцика (Сіткарьова 2005, р. 133) на її місці спорудили мурований храм Воздвиження Животворящего Хреста Господнього, освячений 13 вересня того ж року митрополитом Київським Варлаамом Ясинським і архімандритом Йоасафом Кроковським (Болховітінов, 1995 с. 388; Килессо 1975, с. 95, 97). З храму ведуть три входи до Ближніх печер: з притвору, трапезної та ризниці (Храми Киево-Печерской лавры 2015, с. 64, 65). Його будівля з бароковими грушоподібними двоярусними куполами відображена Л. Тарасевичем на гравюрах "Печера преподобного отця нашого Антонія" та "Преподобний Матвій прозорливий" в Патерику печерському 1702 р. (рис. 8; 9). Ця церква дійшла до нашого часу в первісному вигляді (рис. 10).

На антидорному блюді розміщено рідкісне гравіроване парне зображення двох печерних саїтників преподобних Антонія та Іларіона поруч Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Як правило, за усталеним церковним іконографічним каноном, в парі з преподобним Антонієм зображується преподобний Феодосій — двоє святих, які заснували

9

11

10

Рис. 9. Хрестовоздвиженська церква на гравюрі Л. Тарасевича. 1702 р.

Рис. 10. Фото Хрестовоздвиженської церкви. 1975 р.

Рис. 11. Успенський собор. Гравюра 80-х рр. XVII ст.

Києво-Печерську лавру та її головний храм Успенський собор. Зображення Антонія в парі з Іларіоном невинуватиме, так як вони є першозасновниками не лише Печерського монастиря, а й суворого печерного відлюдництва.

Просліджується дивна в схожість цих двох Печерських святих в іменах та в життєдіяльності з двома найвідомішими пустельниками III та IV ст. — єгипетським пустельником, засновником християнського відлюдництва преподобним Антонієм Великим (251–356) та його учнем, що мав гарну освіту, палестинцем за походженням, преподобним Іларіоном Великим (291–372), засновником палестинського чернецтва, який поставив у 328 р. перший монастир в Єрусалимі.

В притворі Хрестовоздвиженської церкви є велика храмова ікона з преподобними Антонієм Великим і Іларіоном Великим, що предстоять перед престолом, на якому возсідає Богородиця з Немовлям. І теж цікава паралель, на блюді з цієї церкви зображені їхні тезки преподобні Антоній Печерський та Іларіон Київський по боках вище названого храму.

Хрестовоздвиженська церква зображена стилізовано, трикупольною, двоповерховою будівлею кінця XVII ст. На те, що зображена тодішня церква, вказує її архітектурна будова та форма куполів, подібних до куполів Успенського собору, зображених на тогочасних гравюрах (рис. 11), а також ще одна деталь: біля вхідних дверей храму розташована невеличка приземиста прибудова схожа на сіни із двосхилим дахом та дверима, через які йшов вхід до печер.

Можливо, блюдо для антидора з парним зображенням Антонія та Іларіона було зроблено на замовлення когось із служителів Лаври або було вкладною річчю прихожанина й виконано в лаврській золотарській майстерні.

Замовником міг бути блюститель Ближніх печер кінця XVII — початку XVIII ст. ієромонах Іларіон (Шамрай 2005, с. 273), який вважав преп. Іларіона Київського своїм небесним покровителем і одним із засновників Лаври. Інакше б не поставили преп. Іларіона в парі з преп. Антонієм. До того ж Ближні печери, якими він опікувався, є Антонієвими, у яких знаходиться і печерна церква преп. Антонія. Блюдо могло бути ним вкладеним або до старої церкви XVII ст. або до новозбудованої мурованої, зведеної у 1700 р.

За ієромонаха Іларіона активно велася робота по відновленню старих печер і храмів та будівництво нових. При ньому збудована мурована Хрестовоздвиженська церква і печерна церква преподобного Варлаама ігумена Печерського. Його ім'я як "будівничого" Ближніх печер висічено на камені, вмурованому в стіні біля печерного храму в ім'я преп. Варлаама Печерського, збудованого 1691 р. (Болховітінов 1995, с. 388, 389).

Ім'я блюстителя ієромонаха Іларіона зустрічається на церковних речах, які були вкладені до храмів Ближніх печер.

На його замовлення у 1701 р. зроблені шати до Євангелія, яке вкладалося до *"церкви Воздвиження честного креста при пещере Преподобного Антонія от недостойного ієромонаха Іларіона на ... Печерского"* (Напрестольні Євангелії 2005, с. 45, № 58). На зворотній дошці шат зображені преподобні Антоній і Феодосій біля мурованої Хрестовоздвиженської церкви (Києво-Печерський заповідник 1990, с. 180, 181). Сюжетна композиція подібна до композиції на антидорному блюді: двоє святих біля храму (рис. 12; 13).

На кипарисовому благословенному хресті 1699 р. є напис від 24 червня, що він надається від Йосафа Кроковського архімандрита Києво-Печерської лав-

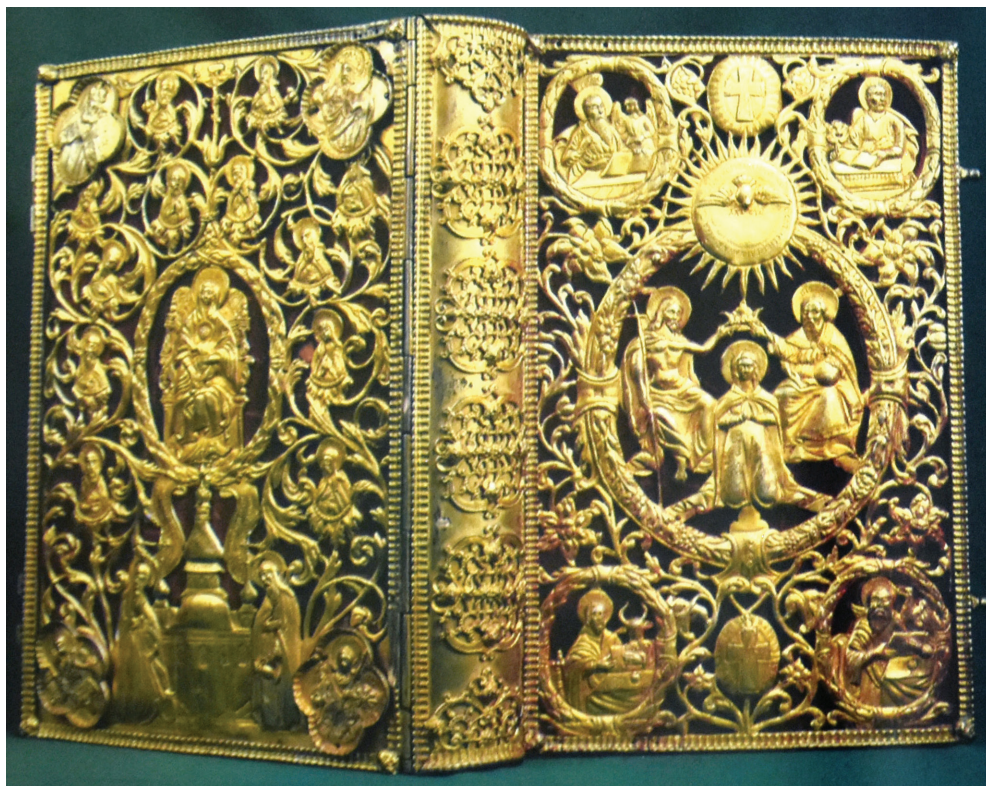

Рис. 12. Оклад Євангелія — вклад 1701 р. ієромонаха Іларіона до Хрестовоздвиженської церкви.

Рис. 13. Фрагмент оклада Євангелія.

Рис. 14. Срібне блюдо. 1701 р., Україна (НЗКПЛ, інвентарний № КПЛ-М-7087).

ри до "печерного храму преподобного Антонія за блюстителства на той час пречестного старця соборного отця Іларіона" (Палатна, Іваненко 2006, с. 52).

Його ім'я знаходимо у рукописних помітках на полях книги Дмитрія Ростовського "Житія святих. Вересень-листопад", виданої Лаврою 1689 р. у Києві, та у книзі "Орологіон, сиріч Часослов", надрукованої у Львові Львівським братством 1692 р., які надавалися ним на "Пещеру прп. отця нашего Антонія Печерского" (Шамрай 2005, с. 241, № 471; с. 165, № 305).

Блюдо для антидора, виготовлене невідомим майстром в стилі українсько-го бароко, має не надмірне пишне орнаментальне оздоблення, яке складається з в'язків плодів та голівок янголів, від центральної композиції променями розходяться вузькі "ложки", утворюючи сийво, яке символізує велич святості першозасновників Києво-Печерської лаври.

Характерна барокова форма куполів Хрестовоздвиженської церкви, подібна до куполів Успенського собору лаври, що зображені на гравюрах кінця XVII ст., а також карбування борту високим рельєфом з чітким контуром, що робить більш виразним декор, технічні прийоми, притаманні для оздоблення виробів цього часу, дають можливість точніше датувати виготовлення антидорного блюда кінцем XVII ст. або самим початком XVIII ст. Також це датування підтверджує блюдо для антидора ігумені Марії Магдалини Мазепиної, вкладене до Вознесенського Печерського монастиря 1701 р. (рис. 14), яке має аналогічну форму та карбоване оздоблення у вигляді променеподібно розташованих “ложок” навколо виступаючого денця (Маниковский 1894, с. 33; Україна — козацька держава 2007, фото на с. 877). Вочевидь, ці два антидорних блюда виготовленні в одній лаврській золотарській майстерні десь в один проміжок часу.

Блюдо для антидора з рідкісним парним зображенням двох засновників Києво-Печерської лаври — преподобних Антонія та Іларіона, яке виконане невідомим майстром-золотарем — унікальна пам'ятка церковного декоративно-ужиткового мистецтва доби українського бароко кінця XVII — початку XVIII ст. Прикрашене сюжетною композицією, обрамленою вишуканим бароковим орнаментальним оздобленням, блюдо відзначається досконалими художніми якостями. В ньому відобразилась незгасаюча вікова пам'ять і шана до першозасновників великої духовної православної святині Києво-Печерської лаври та зачинателів руського чернецтва, зокрема, одного із найсуворіших його різновидів — печерного відлюдництва. Також благоговійна повага до Печерських святих, які стояли біля витоків духовної культури Української держави та її православної церкви.

Вдячності. Автор висловлює щирю подяку за допомогу в дослідженні антидорного блюда художнику-реставратору Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” Н. О. Онопрієнко та старшому науковому співробітнику науково-дослідного відділу колекцій з дорогоцінних металів НМІУ С. А. Березовій.

ЛІТЕРАТУРА

Акт передачі музейних цінностей з Всеукраїнського історичного музею до Київської контори Держбанку СРСР № 25 від 19–20 лютого 1934 р. *Акти на експонати з дорогоцінного металу перевезених з Москви 1946 року*. Фонди Національного музею історії України.

Болховітінов, Є. (митрополит). 1995. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ: “Либідь” — “Іса”.

Гайдай, Л. І. 2000. *Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини)*. Луцьк: Вежа.

Дмитрий Ростовский. 1999. *Жития святых, на русском языке изложенные по руководству Четьих-Миней св. Дмитрия Ростовского*. Т. 9. Репринт. изд. 1906 р. (Б. м.): (Б. в.).

Інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка за 1914–1924 рр. (б. р.). Фонди Національного музею історії України.

Інвентарна книга “Дорогоцінний метал” (б. р.). Т. 1. Фонди Музею історичних коштовностей України.

Маниковский, Ф. 1894. *Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря*. Киев: С. В. Кульженко.

Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. 1990. Фотоальбом. Упоряд. Петренко, М. З. Вид. третє. Київ: Мистецтво.

Килессо, С. К. 1975. *Києво-Печерская лавра*. Москва: Искусство.

Лисенко, Т. О. 2001. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). Його життя та доля. *Лаврський альманах*, 3, 17–123.

Мірошник, Н. 1998. Класифікація православних монастирських комплексів України. *Українська академія мистецтва: Дослідження та науково-методичні праці*, 5, с. 131–138.

Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. 2005. Каталог. Упоряд. Юріна, Л. А. — Київ: КВІЦ, — 196 с.

Національний заповідник “Києво-Печерська лавра”. Фонди. Група зберігання “Архів” — КПЛ-А-360, Арк. 23 зв.

Національний музей історії України. 2001. Фотоальбом. Ковтанюк, Н. [та ін.] (редкол.). Київ: ЕММА.

Національний музей історії України. 2009. *Скарбниця історичної пам’яті*. Ковтанюк, Н. [та ін.] (редкол.). Київ: Мистецтво.

Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. 1992. Авт. Гришин, А. Д. и др. Київ: Радянська Україна.

Кологрівов, І. (ієромонах). 1961. *Очерки по истории русской святости*. Брюссель: Жизнь с Богом.

Павловський, В. 1978. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). Його життя та доля. *Сучасність*, 1, с. 31–46.

Палатна, С., Іваненко, А. 2006. Кипарисовий хрест кінця XVII століття. *Пам’ятки України*. Спецвипуск, с. 49–53.

Патерик Києво-Печерський. 1998. Упоряд., адапт. укр. мовою, примітки та додатки І. Жиленко. Київ.

Патерик Киево-Печерский. 2004. Т. 1: Подвижники Киево-Печерской Лавры XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. Под ред. В. Дятлова. Киев: Киево-Печерская Лавра.

Патерик Печерський. 1702. *Патерик или Отечник Печерский, содержащий жития святых преподобных и богоносных отцов наших, просиявших в Пещерах*. Киев: Типография Киево-Печерской лавры.

Повість минулих літ. 1989. Літопис. Пер. В. Близнеця. Київ: Веселка.

Полный православный Богословский энциклопедический словарь. 1913. Т. 1. Санкт-Петербург: П. П. Сойкин.

Святыни Киево-Печерской лавры. 2014. Киев: Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра.

Сіткарьова, О. В. 2000. *Успенський собор Києво-Печерської Лаври*. Київ: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра.

Сіткарьова, О. В. 2005. *Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичне оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи*. Київ: Довіра.

Станиціна, Г. О. 2006. Архівні документи щодо зусиль Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) з рятування музейних цінностей, що вилучались для допомоги голодуючим у 1922 р. *Археологія*, 2, с. 63–76.

Станиціна, Г. О. 2008. Архівні документи про повернення церковних цінностей музейного значення в 1923 р. *Археологія*, 1, с. 60–70.

Україна — козацька держава. 2007. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Наукове видання. Упоряд. Недяк, В. В. Київ: Емма.

Храмы Киево-Печерской лавры. 2015. Сост. Ефимова, М. Ю.. Киев: б. в.

Христианство. Энциклопедический словарь. 1993. Т. 1: А — К. Гл. ред. Аверинцев, С. С. Москва: БРЭ.

Шамрай, М. А. 2005. *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. З фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ: НБУВ.

Юришин-Сміт, О. 2021. *Чернець Ілля (ф1. 1637–1663). Каталог творів. Українська та румунська гравюра доби бароко*. Київ: (б. в.).

Herbinius, J. 1675. *Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijovia subterranea*. Jenae: Imp. M. Hallervordii, literis Joh. Nisii.